

43. Hadjar A. The Church of St. Simeon the Stylite and other archaeological sites in the mountains of Simeon and Halaqa / A. Hadjar. – Damascus, 1995. – 340 p.
44. Rostovtzeff M. I. Dura – Europos and its Art / M. I. Rostovtzeff. – Oxford, 1938. – 180 p.
45. Strzygowski J. Orient oder Rom: Beiträge zur Geschichte der Spätantiken und Frühchristlichen Kunst / J. Strzygowski. – Leipzig, 1901. – 164 p.

Fomin M. V. About the issue of formation of early Christian art tradition in Chersonesos IV-V centuries.

In the article considers the question of formation of early Christian art tradition in the Chersoneses. On the territory of Chersonesos and its cemeteries been preserved series of monuments of Christian art IV century. Analysis of these monuments allows us to follow process of formation artistic tradition. Analogues among the monuments of Syria and Palestine confirm that the Christian community was formed under the influence of Middle East Christians.

Keywords: Christianity, art, frescoes, mosaics, paintings, tombs.

Фомін М. В. Про проблему формування ранньохристиянської художньої традиції в Херсонесі IV-V вв.

У статті автор розглядає питання формування ранньохристиянської художньої традиції в Херсонесі. На території Херсонеського городища і його некрополів збереглося ряд пам'яток християнського мистецтва IV століття. Аналіз цих пам'яток дозволяє простежити процес формування художньої традиції. Аналоги серед пам'яток Сирії і Палестини підтверджують, що християнська громада формувалася під впливом близькосхідних християн.

Ключові слова: християнство, мистецтво, фреска, мозаїка, розписи, склепи.

УДК 904:[393.95:636.1](477.6)"09/12"

Поховання пізніх кочівників із цілим кістяком коня в басейні середньої течії Сіверського Дінця

Харламова А. О.

Стаття присвячена проблемі типології пізньокочівницьких поховань. Автор приходить до висновку, що при розробці типології слід звернути увагу не лише на орієнтування кістяка та наявність або відсутність кісток коня, але і на ступінь цілісності кінського кістяка, наявність дерев'яних конструкцій та супроводжуючої їжі, багатство інвентаря, а також критично підходити до археологічних матеріалів попередніх дослідників, роблячи поправку на недосконалість методики розкопок.

Ключові слова: пізні кочівники, підбійні поховання, домовина-колода, типологічний ряд.

Типологію поховань пізніх кочівників X–XIII ст. вчені почали розробляти ще в 1960-х рр., однак і нині це питання залишається актуальним. Найбільш повною на сьогодні є типологія Г. О. Федорова-Давидова, який в її основу поклав орієнтування кістяка та наявність або відсутність кісток коня [8, с. 123]. У кожному з цих відділів Г. О. Федоров-Давидов виділив по кілька типів.

На сьогодні зрозуміло, що така типологія досить громіздка і не відображає всього розмаїття пізньокочівницьких поховань. Напевно, слід брати до уваги й інші ознаки: ступінь цілісності кінського кістяка, наявність дерев'яних конструкцій та супроводжуючої їжі, багатство інвентаря тощо. Варто також розглядати поховання пізніх кочівників у межах окремих регіонів, адже відомо, що кожен етнос у давнину займав свою екологічну нішу. Мешканцям Лісостепу було недоцільно завдяки власній кліматичній специфіці займатися таким же типом господарювання, як і мешканцям Степу. В умовах переселення люди намагалися зайняти території з такими ж кліматичними умовами, як і у себе на батьківщині. Це накладало свій відбиток на тип поховального обряду. Басейн середньої течії Сіверського Дінця, який охоплює південь Харківщини, північ Донеччини та Луганську область, – це межа між Степом

і Лісостепом. Очевидно, тут є своя специфіка, про що і свідчать підбійні поховання пізніх кочівників із цілим кістяком коня.

Поховання з цілим кістяком та з частинами туші коня (головою і ногами) Г. О. Федоров-Давидов не розділив. Кістяк людини, орієнтований на захід, з цілим кістяком або частинами туші коня дослідник відніс до відділу Б, а кістяк людини, орієнтований на схід, із цілим кістяком або частинами туші коня – до відділу Г [8, с. 124-127].

Услід за Г. О. Федоровим-Давидовим дослідники, які займаються вивченням старожитностей пізніх кочівників, як правило, не розділяють поховання з цілим кістяком коня та поховання з частинами (головою і ногами) – опудалом коня. Проте між ними є суттєва різниця. У розглянутих похованнях, виявлених у середній течії Сіверського Дінця, цілий кістяк коня укладений на живіт, із підібганими ногами та у повному спорядженні, тоді як череп і ноги коня укладені так, нібито кінь біжить широкою риссю, або ж просто складені купою в ногах кістяка. До того ж, опудало коня на нашій території у багатьох випадках поміщувалося на кришці домовини небіжчика, тоді як цілий кістяк коня ніколи на кришку домовини не вкладався. Кістяк лежав збоку, на східці, поруч з могилою. Сама могила мала підбій, куди і був уміщений кістяк людини.

На території середньої течії Сіверського Дінця відомо кілька поховань із цілим кістяком коня, які вкладаються в єдиний типологічний ряд. Такі поховання були досліджені В. О. Городцовим на початку ХХ ст. та М. Л. Швецовим у 1970-х рр.

Одне з них було розкопане у кургані 3 (поховання 2) поблизу слободи Миколаївки (нині м. Миколаївка Слов'янського р-ну Донецької обл.). Висота кургана складала приблизно 3,5 м. На глибині 2,15 м під вершиною кургана виявлений кістяк коня, що лежав на животі з підібганими ногами, головою на захід. Під ним прослідковані залишки соломи. У роті коня знаходилися залізні вудила, на переніссі – платівки низькопробного срібла (прикраса вуздечки), біля лівого вуха залізна пряжка і обойма, в області спини кістяні платівки, вкриті орнаментом, залишки дерева, кілька залізних уламків у вигляді цвяхів (очевидно, залишки сідла) і вістря стріли із залишками древка. Зліва від коня лежала колода у вигляді ладді, орієнтована із заходу на схід. Довжина колоди – 1,87 м, найбільша ширина – 0,58 м. Біля східного краю колоди стояло бронзове відерце із залізною дужкою (скоріше за все, модель казана – А. Х.). У колоді лежав кістяк дорослої людини випростано на спині, головою

на захід. Ліва рука трохи зігнута, кистю на животі. Біля черепа знайдені два срібних дзвіночки з короткими ланцюжками і колечко з низькопробного срібла. В області тазу – залізна пряжка і залізне кільце такого ж розміру і форми, як і пряжка, а також фрагменти шовкової тканини. Біля правого стегна – шматочки тонкої шкіри. На дні колоди залишки берести. Через колоду проходила нора гризуна, в якій виявили залізний ніж. Лівіше, південніше колоди і паралельно з нею лежала товста колода [3, с. 228-229]. Дзвіночки з ланцюжками (можливо, елементи головного убору) і відсутність зброї у похованні може опосередковано вказувати на те, що тут була похована жінка. Про те, що поховання було здійснене у підбій, може свідчити той факт, що могильна пляма прослідкована не була, а в усіх інших випадках В. О. Городцов на неї вказує і по можливості наводить розміри могили.

Близьке до нього поховання 3 кургану 4 біля слободи Миколаївки [3, табл. XV]. Висота кургану складала 1,25 м. На рівні горизонту, в центрі кургану, була виявлена споруда у вигляді двоскатного даху над кістяком коня. Дах складався з дубових і берестових плах довжиною близько 1,5 м і товщиною 0,25-0,3 м. Плахи були виготовлені з половинок розрубаних колод, бічні грані їх стесані і добре підігнані одна до одної. Верхні кінці плах мали зрізи для з'єднання їх попарно під гострим кутом. Задній бік даху забраний плахами, поставленими вертикально, зрізаними під рівень даху. Кістяк коня лежав на животі з підібганими ногами. Корпус тварини поміщався під дахом. Голова і шия виходили назовні. Голова стояла вертикально і була повернута вправо, до ніг небіжчика. У щелепах коня лежали залізні вудила, на переніссі – залишки вуздечного набору з тонких платівок низькопробного срібла, під підборіддям – залізне кільце, що слугувало для чумбура, на спині – залишки сідла, що складалося з дерев'яного ленчика і шкіри, по боках кістяка лежали залізні стремена. Правіше кістяка коня була виявлена могильна пляма витягнуто-овальної форми. На дні могили, на глибині приблизно 0,35 м від горизонту, лежала дубова колода у формі ладді, орієнтована із заходу на схід. Зверху колода закривалася дубовою, видовбаною з цілого дерева кришкою, забитою великими залізними костілями. Для стійкості під дно колоди були підкладені дубові підкладки. Із західного боку домовини (в головах) стояв глиняний горщик. В колоді містився випростаний кістяк дорослої людини, орієнтований на захід. Біля лівої щоки лежала дерев'яна чашка, формою схожа на кумисні чашки киргизів. Вздовж лівого

боку небіжчика була покладена довга залізна шабля, біля пояса – шкіряний гаманець зі шматком магнітного заліза, у правій руці – кольчуга, що складалася з круглих дрібних кілець, під кольчугою колчан із залізними стрілами. На ногах збереглися залишки шкіряного взуття і шпора із зірчастим кружечком, на грудях уціліли фрагменти шовкової тканини і шовкових позументів [3, с. 230-231].

Дане поховання Г. О. Федоров-Давидов відніс до типу ХХ відділу Б, охарактеризувавши його як «поховання в широкій ямі, на північ від людини кістяк коня, звернений головою на схід». До цього ж типу вчений зарахував і ще одне поховання, вказавши, що там «прослідкований вертикальний паркан із плашок між кістяками коня та людини» [8, с. 125]. Це поховання 3 кургану 1 біля хутору Черевків (нині м. Слов'янськ Донецької обл.) [3, табл. XV]. Висота кургану 2,15 м. На глибині 1,8 м у північному полі кургану був виявлений паркан із дубових колотих дощок, орієнтований зі сходу на захід, довжиною 3,2 м, висотою 1,25 м. Ширина дощок у середньому 0,2 м. З північного боку паркану, навалившись на нього, лежав кістяк коня з підібганими під себе ногами, лише ліва передня нога трохи випростана вперед (можливо, з'їхала у підбій – А. Х.). Спинна частина коня була вирубана. Вона була поставлена на ребро позаду коня, на відстані 0,7 м. В роті коня знаходилися залізни вудила, на спині сідло, від якого збереглися стремена і кістяний гудзик. З південного боку паркана була виявлена домовина-колода, вирубана з цілого дуба, як і кришка. Довжина домовини 2,4 м, ширина в головах 0,7 м, в ногах – 0,65 м. Висота без кришки 0,3 м, з кришкою – 0,5 м. В домовині знаходився випростаний кістяк, орієнтований головою на захід. На грудях збереглися фрагменти шовкових позументів і тканини, мідний гудзик і залишки дерев'яного предмета, можливо, лука. Від кисті правої руки, вздовж кістяка, донизу йшов берестяний колчан (береста була нашита чи наклеєна на дерев'яну раму). Колчан довжиною 1,05 м, шириною 0,18 м. На верхньому краї колчана знайдена вузька кістяна платівка (оправа), з нижнього краю вздовж лежали ще три кістяні платівки з отворами, які слугували частково для прикріплення їх до колчана, а частково – для підвішування чогось (можливо, китиць). В середині колчана лежало 5 залізних наконечників стріл. Зверху колчана, на середині його лежала залізна пряжка і кістяний гудзик, біля верхнього краю – залізне кільце. Уздовж лівого боку кістяка знаходилася залізна шабля із залишками дерев'яних піхов, біля кисті лівої руки – кремій, недалеко від якого лежав шматок заліза. Довжина кістяка

складала 1,72 м [3, с. 264-265]. Череп був взятий і за результатами аналізу віднесений до тюркського типу [4, с. 89-95].

С. О. Плетньова і поховання 3 кургану 4 поблизу слободи Миколаївки, і поховання 3 кургану 1 біля хутору Черевків відносить до змішаного торко-печенізького типу [7, рис. 7].

Однак дослідники випустили з уваги, що розкопки цих поховань проводилися на початку ХХ ст. В. О. Городцовим, який міг просто не помітити підбій, в якому і лежав кістяк людини. На те, що усі вищеписані поховання були здійснені у підбої, вказує досить значна глибина поховань і те, що дослідником в усіх випадках спершу був виявлений кістяк коня, а вже потім – могильна яма або колода. Очевидно, що кінь у такому разі знаходився вище самого поховання (на східці). Також на підбійне поховання вказує так званий «паркан» – очевидно, заклад підбою, до якого і прилягав кістяк коня. Оскільки кінь прилягав боком, то він, очевидно, також був покладений на живіт.

Типологічно близьке до вищенаведених поховань і поховання 1 кургану 1 в економії князя Урусова на Шуркиному полі, поблизу слободи Селімівки (нині с. Кірове Артемівського району Донецької обл.). Висота кургану складала 3,55 м, весь курган вкривали шматки вапняку. На горизонті була виявлена колода з цілого дуба, орієнтована із заходу на схід. Кришка виявилася знятою, розламаною і кинutoю в західному кінці домовини. Кістяк був порушений і викинутий із домовини, за винятком правої лопатки, завдяки якій зроблено висновок, що небіжчик був орієнтований на захід, лежав на спині. Череп лежав поза домовиною, біля східного краю, інші кістки були перемішані і розкидані як з обох боків домовини, так і вище, в перекопаному насипу. З лівого, північного боку домовини знаходився паркан, споруджений із товстих дубових дощок, що мали приблизно 1,8 м довжини і 0,25 м ширини. За парканом лежав кістяк коня, що прилягав лівим боком до дощок. Від нього в початковому положенні зберігся лише таз і задні кінцівки, все інше було порушене, а череп кинутий у домовину. Було знайдено мідне кільце з неспаяними краями, уламки залізних вудил, уривки ремінної вуздечки з мідною чи бронзовою обоймочкою, уламки залізної широкої шаблі чи меча, уламки залізних стремени, шматки залізної кольчуги, 2 кістяних кружечка або гудзика. В перекопаному насипу було знайдено мармурове навершя булави і свинцевий перстень із вічком у вигляді чотирикінечного хреста [3, с. 234-235].

Ще одне поховання з цілим кістяком коня було виявлене в

кургані 10 (поховання 2) біля хутора Кам'янка (нині м. Сіверськ Артемівського району Донецької обл.). Висота кургану 3,55 м. Навколо основи були помітні залишки рову. На глибині 1,07 м лежав повний кістяк коня, з підібганими ногами, головою на захід, кістки спини його виявились потривожені, череп відсутній. На глибині 1,42 м, трохи у стороні, відкрита колода, зроблена з бересту, розміром 2,13x0,62x0,36 м. На кришці колоди лежали шматки тонкого заліза. У колоді переплутані і розкидані кістки людського скелета, серед яких знайдені: кільце з низькопробного срібла, зламані кістяні пластинки, уламки мідних речей, а за межами колоди – залізна пряжка. Поховання пограбовано, вочевидь, незадовго після смерті небіжчика, коли кришка домовини ще не встигла згнити, і її можна було зняти, а потім покласти на своє місце [3, с. 296]. Очевидно, що це поховання також було здійснене у підбої, який залишився непоміченим.

У кургані 12 (поховання 2) біля хутора Кам'янка було розкопане ще одне таке поховання. Висота кургану складала 1,6 м. На глибині 1,6 м була відкрита яма еліптичної форми, розміром 1,95x0,71 м. На дні ями виявилася берестова домовина-колода, довжиною 1,78 м, шириною 0,54 м. Вище домовини, на північній стороні, лежав повний кістяк коня з підібганими ногами, головою на захід. У домовині лежав кістяк, на спині, у випростаному положенні, головою на схід. Довжина кістяка складала 1,78 м. Біля черепа і в ногах справа були виявлені камені, у кисті правої руки – шматок срібної шийної гривни, в ногах – посудина і залізне стремено, на поясі – частина залізного ножа [3, с. 298].

На те, що ці поховання були здійснені саме у підбої, вказують аналогії з іншими похованнями в середній течії Сіверського Дінця. Це поховання 2 кургану 1 поблизу с. Сміле Слов'яносербського району Донецької області, розкопане у 1978 р. О. М. Смирновим. Курган висотою 1,7 м, під дерном на поверхні кургана простежений прошарок зі шматків вапняку різних розмірів. Поховання зафіксоване на рівні 2,6 м від нульового репера і рівня денної поверхні, прослідковувалося з рівня похованого ґрунту за плахами, які закривали підбій. Вхідна яма мала прямокутну форму, розмір 2,5x0,6 м, орієнтована по лінії північний схід – південний захід. З північного боку, на рівні 2,35 м від нульового репера, розташований східець шириною 0,4 м. На ньому знаходився повний скелет загнуданого і осідланого коня з підібганими під себе ногами. Кінь орієнтований черепом на південний захід. Між

щелепами розташовувалися залишки вудил із великими пласкими в перетині кільцями, по боках лежали стремена, на спині було сідло, поряд із яким лежала підпружна пряжка. Підбій розташовувався з південного боку, вхід перекидали плахи з розщеплених на 2-3 частини стовбурів дуба і берези. Довжина плах складала 0,9-1 м, ширина – 0,1-0,15 м, нижнім кінцем вони упиралися в куток біля дна підбою. Автор публікації припускає, що така конфігурація перекидання могла утворитися внаслідок обвалу склепіння підбою.

Підбій розміром 2,4x0,8 м (склепіння не збереглося) орієнтований, як і вхідна яма, по лінії північний схід – південний захід. На дні знаходилася дубова колода з кришкою прямокутної форми розміром 2x0,5 м, зі злегка заокругленими кутами. По боках кришки знаходилися пази для кріплення до колоди. Колода являла собою стовбур дерева з повністю повздовжньою вибраною серцевиною, по краях розташовувалися пази для кріплення торцевих стінок. У колоді знаходився кістяк дорослого чоловіка випростано на спині, головою на північний схід. Права рука була випростана уздовж таза, кисть лівої лежала на тазі. Справа біля плеча знаходилась срібна сережка, біля ліктя і під кистю – пряжки. У кисті правої руки знаходилася частина виткої залізної гривні, зліва, від плеча до ніг, на руці знаходилася шабля, між ніг біля таза лежало кресало, а в ногах, біля краю колоди, стояла дерев'яна чаша-черпачок [2, с. 7-8]. М. В. Квітницький датував дане поховання другою половиною XII – початком XIII ст. [2, с. 102-103].

Практично аналогічне йому поховання 21 кургана 2 поблизу с. Пришиб Слов'яносербського району Луганської області, розкопане Я. Л. Гершковичем, О. М. Смирновим, В. М. Левченком та Л. Ф. Константинецьку у 1978 р. Курган висотою 2 м. Поховання впущене в центр насипу на рівні 2,6 м від нульового репера і сучасної поверхні. Вхідна яма підпрямокутної форми із заокругленими кутами розміром 3,2x0,8-0,9 м була впущена у передматерик та орієнтована по лінії схід – північний схід – захід – південний захід. Дно вхідної ями спускалося до розташованого в південній стіні підбою. На дні лежав повний скелет коня з підігнутими ногами, орієнтований на захід – південний захід, кістки лівої ноги частково з'їхали у підбій. На черепі коня збереглися залишки шкіряної вуздечки, між щелепами – фрагменти залізних вудил із залишками псалія, під лівою очницею – кістяна ворворка, на кістяку – ремінна збруя. Ремні розташовувалися на тазі та задніх ногах. Біля лопаток коня знайдено два стремени, на одному з яких були

залишки стременистого ремінця. На середній частині крупа знайдена підпружна пряжка, залишки сідла, які склалися з накладок із передньої луки сідла і платівок із ленчика. Тут же знайдені три кістяні ворворки. Череп коня був пробитий у лобній частині.

Підбій витягнуто-овальної форми розміром 3,15x0,9 м був орієнтований, як і вхідна яма, по осі схід – північний схід – захід – південний захід, дно підбою знаходилося на 0,9 м нижче рівня дна вхідної ями, склепіння виявилось обвалене раніше при пограбуванні. На дні розташовувалася дерев'яна колода розміром 2,4x0,85 м, висотою не менше 0,5 м, виготовлена з двох цілих частин дерева з потовщеннями по краях і пазами для кріплення торцевих стінок. Кришка виламана при пограбуванні. Всередині (на дні і в заповненні) безладно були розташовані кістки дорослої людини, яка, ймовірно, була орієнтована на захід – південний захід. Біля південно-західного краю колоди знайдено кільце, ще одне кільце і 2 колчанні петлі лежали в заповненні колоди. У підбої також знайдено фрагмент чаші, ножа і навершя руків'я ножа або шаблі [2, с. 18]. М. В. Квітницький датував поховання другою половиною – початком четвертої чверті XII ст. [2, с. 102-103].

Варто відзначити, що у двох випадках, коли кістяк людини був орієнтований не в західному, а у східному напрямку, його супроводжувала частина витої залізної гривні – відзнака влади, яка знаходилася у кисті правої руки. Ще один важливий момент: в усіх випадках, незалежно від того, куди був орієнтований небіжчик – на захід чи на схід – кістяк коня знаходився ліворуч від небіжчика.

Б. Б. Овчиннікова виділила підбійні поховання в особливу групу поховальних пам'яток давньотюркських племен [6, с. 210-218]. На основі аналізу підбійних поховань центральноазіатських тюрків дослідниця дійшла висновку, що для них характерне орієнтування по осі схід – захід та вертикально поставлені кам'яні плити, які відгороджували небіжчика від коня. На нашій території роль таких плит, очевидно, виконували дерев'яні дошки, які закривали підбій.

Крім того, Б. Б. Овчиннікова дійшла висновку, що підбійні поховання можуть слугувати ознакою соціального статусу небіжчика. На це, на думку дослідниці, вказують чималі трудові затрати, необхідні для спорудження підбійного поховання, а також поховальний інвентар, який вирізняється своєрідністю комплексу [5, с. 7-30]. Інші дослідники також виявили, що поховання у підбоях на території Західного Казахстану, які датуються VIII-XI ст., супроводжуються багатим інвентарем [1, с. 103]. Пізньокочівницькі

поховання з підбоями на території басейну середньої течії Сіверського Дінця теж доволі багаті. На це вказує і наявність цілого кістяка коня, і видовбана колода (трудова затрата), і багатий, у порівнянні з іншими похованнями пізніх кочівників, поховальний інвентар. Так, у багатьох випадках поховання супроводжуються зброєю, а іноді навіть статусними речами, як модель казана та випрямлена гривна. Очевидно, на нашій території підбійні поховання теж маркувати соціальний статус небіжчиків.

Таким чином, вищенаведені поховання мають ряд спільних ознак. Усі вони супроводжуються цілим кістяком коня, укладеного на животі з підібганими ногами. В усіх випадках кінь був загнуданий та осідланий. У підбої знаходився кістяк людини, орієнтований на захід, зі зброєю та спорядженням. Дані поховання зближує також відсутність жертвової їжі та наявність колоди. Поховання розташовані в середній течії Сіверського Дінця, на межі Степу і Лісостепу.

Поховання з цілим кістяком коня С. О. Плетньова вважала половецькими. У даному випадку, очевидно, цілий кінь, покладений у поховання, виступає не як етнічний індикатор, а як маркер соціального статусу небіжчиків. Про це говорить і доволі багатий поховальний інвентар, і статусні речі, виявлені у деяких могилах. Проте можна погодитися з дослідницею у тому, що поховання належали, скоріше за все, половцям. Датування поховань М. В. Квітницьким у межах другої половини XII – початку XIII ст. цьому не суперечить. Поховання, розкопані на початку XX ст. В. О. Городцовим, через відсутність матеріалів точно датувати неможливо. За аналогією з похованнями, виявленими на території Луганщини, можна припустити, що вони належать до того ж періоду.

Таким чином, не можна заперечувати, що дані поховання за рядом ознак об'єднуються в окрему групу, а це може дати потужний імпульс для розробки більш досконалої типології пізньокочівницьких поховань. Отже, поховання пізніх кочівників вимагають до себе більш прискіпливого інтересу дослідників.

Примітки

1. Бисембаев А. А. Археологические памятники кочевников средневековья Западного Казахстана (VIII – XVII вв.) / А. А. Бисембаев. – Уральск, 2003. – 232 с.
2. Братченко С. Н., Квитницкий М. В., Швецов М. Л. Кочевники развитого средневековья на Северском Донце (по материалам исследований 1978 г. Донецкой экспедиции Института археологии) / М. В. Квитницкий. – К., 2012. – 150 с.
3. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде / В. А. Городцов // Труды XII АС. – Т. 1. – М., 1905. – С. 174–514.
4. Дебец Г. Ф. Черепи кочевників з розкопів В. О. Городцова в Озюмському та Бахмутському повітах / Г. Ф. Дебец // Антропологія. Річник кабінету антропології ім. Ф. Вовка за р. 1929. – К., 1930. – Т. 3. – С. 89-95.
5. Овчинникова Б. Б. Культурные трансляции в центрально-азиатском регионе расселения древних тюрков в I тысячелетии нашей эры / Б. Б. Овчинникова // Аскизские древности в средневековой истории Евразии. – Казань, 2000. – С. 7-30.
6. Овчинникова Б. Б. Погребение древнетюркского воина в Центральной Туве / Б. Б. Овчинникова // СА. – № 3. – М., 1982. – С. 210-218.
7. Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях / С. А. Плетнева // Труды Волго-Донской археологической экспедиции. – Т. I. – МИА. – № 62. – М.-Л., 1958. – С. 151-226.
8. Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники / Г. А. Федоров-Давыдов. – М., 1966. – 275 с.

Харламова А. А. Позднекочевнические погребения с целым костяком лошади в бассейне среднего течения Северского Донца. Статья посвящена проблеме типологии позднекочевнических захоронений. Автор приходит к выводу, что при разработке типологии следует обратить внимание не только на ориентирование скелета и наличие или отсутствие костей лошади, но и на степень целостности конского скелета, наличие деревянных конструкций и сопровождающей пищи, богатство инвентаря, а также критически подходит к археологическим материалам предыдущих исследователей, делая поправку на несовершенство методики раскопок.

Ключевые слова: *поздние кочевники, подобные захоронения, гроб-колода, типологический ряд.*

Kharlamova A. A. Late nomads' burials with a skeleton of horse in the basin of the middle reaches of the Seversky Donets River. *The paper deals with the problem of typology of late nomads' graves. The author concludes that the development of a typology should pay attention not only to the orientation of the skeleton and the presence or absence of horse's bones, but also the degree of integrity of the horse's skeleton, the presence of wooden structures and supporting food, wealth of inventory, and should be a critical approach to archaeological materials from previous research, because of imperfections of excavation methods.*

Keywords: *late nomads, recess burial, coffin - log, typological series.*